

ВЛАДАН ЈОВАНОВИЋ (Београд)

НОВО О СРПСКОЈ ФРАЗЕОЛОГИЈИ

Драгана Мршевић-Радовић, *Фразеологија и национална култура*,
Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд,
2008, 247 стр.

Књига *Фразеологија и национална култура* ауторке Драгана Мршевић-Радовић обогатила је нашу лингвистичку литературу, посебно област фразеологије српског језика, у којој је, рекли бисмо, по први пут на једном месту изложена исцрпна анализа великог броја фразеолошких јединица и представљен начин на који се реални свет одражава у фразеологији српског језика. Већ својим дводелним насловом, као (1) фразеологија и (2) национална култура, књига наговештава истраживачки карактер фразеологије као предмета лингвистичких истраживања који је у анализи неодвојив од других друштвених феномена: културолошких, етнографских, историјских, филозофских и др. Књига је настала на основу вишегодишњег ауторкиног истраживања проблема фразеологије српског језика у коме је, као важан аспект анализе, ауторка користила знања о култури и прошлости српског и других, пре свега словенских, народа.

Поред уводног дела, који носи наслов Фразеолошка слика света (V–IX), резимеа на руском језику (223–224), списка скраћеница (225–226), регистра фразеолошких јединица (227–234) и списка извора и литературе (235–243), књига обухвата пет поглавља, који иду следећим редом: I. Митови о постанку света и друге митске приче (1–27), II. Како мислимо простор (28–44), III. Како мислимо време (45–99), IV. О демонима (100–166) и V. О богу и о човеку (167–222). Распо-

ред фразеолошке грађе у овој књизи, истиче ауторка у уводном делу, наметну се спонтано, онако како се и постављају питања која човека интересују у животу, а на која се даје фразеолошки одговор: о почетку света и историјског времена, о схватањима простора и времена, о демонизованом свету и о богу и о човеку.

Уводни део књиге садржи информације о предмету, методу и циљу истраживања, затим о изворима из којих је грађа црпена, а такође, у њему је дат осврт на досадашње, посебно актуелне, приступе анализи фразеологије у словенском свету.

Одавно се у науци на фразеологију гледа као на један од најважнијих извора за реконструкцију језичке слике света. Захваљујући својој релативно стабилној структури и значењу, фразеолошке јединице се као вишелексемни спојеви, целовитог значења и релативно устаљеног лексичког састава, као експресивне јединице које се репродукују у језику, понашају, слично пословицама и изрекама, као повољна „спремишта” за најразличитије културне садржаје.

Предмет разматрања у овој књизи представља семантика фразеолошких јединица на синхронијском и дијахронијском плану. Полазећи од актуелних значења фразеолошких јединица, ауторка настоји да утврди њихову унутрашњу форму. У словенској се фразеологији унутрашња форма посматра као смисаони садржај који има деривациона база (прототипска синтагма) у односу на актуално фразеолошко значење. За изучавање унутрашње фразеолошке форме ауторка користи метод структурно-семантичког моделирања, који омогућава да се актуално значење фразеолошке јединице повеже с њеном унутрашњом формом. Кад год је то фразеолошки материјал омогућавао, ауторка је материјал упоређивала са ситуацијом у другим словенским језицима да би се утврдило евентуално постојање заједничких/истоврсних језичких образаца за изражавање одређених погледа на свет.

У првом поглављу – Митови о постанку света и друге митске приче – Д. Мршевић-Радовић анализира актуелно значење, порекло и развој фразеологизама у којима су на основу људског искуства садржани одговори на фундаментална питања као што су постојање света и људи у њему, односно порекло света и његова прошлост. Тако на основу загонетака с денотатом „месец” ауторка претпоставља да се у њима чувају митске информације о настанку света из свемирског јајета, као и трагови различитих предања и култова које је уживало месечеве божанство на овим просторима, узимајући различите териоморфне облике (коњ, бик/крава, јарац).

Опадање и раст месеца и месечеве боје као метафоре живота месеца, ауторка је илустровала загонеткама: (о месецу када има облик диска) „Полетио тумбак у суботу у мрак, у уторник над Дубовник” (тумбак = тантуз – од жутог плеха парице разне величине што имитирају дукат – в. РМС), (о младом месецу у облику српа) „Насред мора ћићерово јаје”, одакле ауторка изводи претпоставку да се овде ради о сребрном јајету (бисеру) као прапочетку из којег се, према миту, излегао месец као правсветло, светлост која претходи сунцу (овај мит је био веома раширен на Оријенту, у Средоземљу, код Пелазга и Трачана, прехеленских Грка и у доба хеленизма; за ћићер ауторка претпоставља да је предмет малих димензи-

ја, према *sinci* (*đindi*) дијал. „кликер”) и изразима из домаће и стране књижевне традиције базирани на древним митовима о постанку света. Поређење месечине с млеком оставило је трага у српској фразеологији: *хватати месечину решетом* и *мусти јарца (у решето)*.

У српским загонеткама сачувани су трагови териоморфног месечевог божанства с коњским атрибутима. У следећим загонеткама коње повезује заједничка боја: *Сивац море прескочи, а копита не скваси. / Наши зеленко про поља пређе, за траг му се и не зна. / Мој ђого пређе преко мора, а ни копита не покваси.* У српском језику *сивац* је „коњ или магарац сиве боје”, а *зеленко* је сивкастобеле, светле боје.

Како је у грађењу месечеве симболике важну улогу имао не само његов облик него и боја, ово разматрање представља и прилог семантици боја у српском језику. Ауторка се овом приликом осврће на познату расправу о зеленом коњу Милке Ивић, која је закључила да зелени коњ „заузима средње место између вранца и ђогата; он је, дакле, сиви коњ”. Разматрање о зеленој боји на основу извора из српског фолклора Д. Мршевић-Радовић проширује и на друге елементе српске лексике (епитет *зелен* уз оружје – као *зелени мач*, *зелена сабља*, *зелена пушка*, *зелени топ* – затим *зелена рука* итд.).

Значајан број митских информација везује се за лична имена у саставу фразеолошких јединица, као што је, на пример, случај са именом Ђура/Ђуро: *о Ђурином петку, пјан Ђуро као и сјекира, ободи га, Ђуро, не познаје Ђуро своје жене*. Изучавајући ове фразеолошке јединице ауторка је закључила да Ђура/Ђуро није тек случајно име пијанице у српском језику, нити име неке конкретне личности од које је накнадно створен мит, већ је реч о митском јунаку од којег су сачувани и име и својства.

У „причи о црвеном врапцу” Д. Мршевић-Радовић налази елементе на основу којих се ова прича може довести у везу са бајком о црвеном врапцу, као ширег текста фразеологизма, или са још једним типом фолклорног текста који припада истом жанру (тзв. досадним причама). „Прича о црвеном врапцу” прича се овако: „Хоћете ли да вам преповедам о црвеном бравцу (или врапцу)? – А кад дете које каже ’ајде!’ ’Е не кажем ја хајде, него хоћете ли да вам преповедам о црвеном врапцу’. ’Хоћемо’. ’Е не кажем ја хоћемо, него ... и тако док се деца не расплачу”. Ауторка сматра да „објашњење сталног враћања на почетак у досадној причи лежи у чињеници да се и божја реч доживљава као затварање круга: јер како је Христ ’божја реч’ и када каже ’ја сам први и последњи’, с њим све почиње и све се завршава”.

Многи митолошки мотиви ушли су у средњовековну византијску литературу, у усменој или писаној форми, преко апокрифа или других приповедних форми, одакле су произашли мотиви о рајским местима у којима *тече мед и млеко*, у коме се налази *чудотворан камен* и други мотиви који представљају основну мотивацију актуелних фразеологизама. У њима је свакако посредством хришћанства у одређеној мери модификована основна порука. Тако, на пример, у фразеологизмима са лексемом *млеко* и са лексемом *језик* ауторка налази хри-

шћанску симболику блага које потиче од Христа : *има и девојачког млека* „има свашта (нпр. у дућану, у кући)”, *млеко девице (Девице), птичије млеко* „значи ’или нешто сасвим немогуће или баш сасвим ријетко, па кад се каже да има птичјег млијека, значи да има свега изобила””, *мед му капље* (тече) *с језика* (из уста), „који се употребљава за онога ’који вешто, глатко, умиљато говори, који је благ на речима””, *мед и млеко (тече)* „свега има у изобиљу” итд.

У другом и трећем поглављу ауторка анализира фразеологизме који одражавају човеково поимање простора и времена као основних категорија његовог бивствовања. Анализа фразеологизама са значењем блиског/далеког простора показује да се у центру просторног одмеравања, а оно је у ствари наша концепција овог простора, налази човек. Фразеолошки материјал показује да се пространство и време виде као блиско или далеко.

За концепцију блиског простора релевантан је човеков физикус, што се илуструје следећим примерима, које ауторка у књизи детаљно разматра: *бити коме за петма, имати* кога *под оком, држати* кога *на оку, бити на дохвату руке* (под руком, при руци), *пред носом, под носом* (бити, налазити се и сл.) итд. Далеко пространство доживљава се као демонско и због тога опасно, као место из кога нема повратка, о чему сведоче лексеме: *недођија, бестрагија, невидиши* итд.).

У фразеологији даљина се схвата као простор различит од оног у којем се налазимо, а карактеристике тога простора одређене су лексичким значењем именичке компоненте у саставу израза – појмовним садржајем и конотацијама које изражавају колективни емотивни однос средине према таквом простору. Субјективни однос говорника према даљини ређе је позитиван, и у том случају се далеки свет доживљава као престижнији (велики страни градови, стране земље и сл.; уп. *велики свет*). Уколико је однос одбојан, значи да се далеки свет доживљава као мање престижан (конотације су „забачен, заборављен” и сл. – уп. *крај света*), или као туђ, стран (с конотацијом „различит” – уп. *бели свет*) или непознат (конотација „опасан” – уп. *бестрв*) и сл.

Како на концепцију даљине утиче лексичко значење именичке компоненте, ауторка је према овој компоненти разврстала следеће фразеологизме и потом их детаљно разматрала: фразеологизми с компонентом *свет* (*на крај света, на крају света, отићи на крај света, отићи преко света, отићи у свет, отићи у бели свет* итд.), фразеологизми с компонентом *бестраг* (бестрагија, бестрв) (*отићи бестрага* (бестрва), *бестрага ти* (му и сл.) *глава*), фразеологизми с компонентом *бог, враг* (*у врага дома, отићи у врага (доврага), богу иза леђа, врагу за леђима, где је бог рекао лаку ноћ, до божје куће* итд.), фразеологизми с компонентама *невид, невидбог* (*отићи у невидиши, отићи у невидбог (невидбога, невиђбог)*), фразеологизми с компонентом *недођија (недођин)* (*отићи у недођију (недођин, недођиши)*), фразеологизми с компонентом *тандарија* (*отићи у тандарију, отићи у Тандрковицу* – Љештанско, М. Тешић).

Анализирајући придеве горњи и доњи на основу примера песме *Доњи крај* Матије Бећковића, ауторка је показала да је квалитет антитетичких фигура у језику Матије Бећковића заправо у универзалности семантичких бинарних опо-

зиција. У поезији овога писца опозиција горњи – доњи само уоквирује простор у којем је примарна морална, и само имплицитно, друштвена хијерархија.

У трећем поглављу – Како мислимо време – Д. Мршевић-Радовић је представила анализу фразеологизама у чијем је значењу релевантан концепт времена, односно човеково поимање времена, које се очитује у структури фразеолошких јединица. Предмет разматрања у овом поглављу су фразеолошке јединице са значењем „никад”, фразеолошке јединице са значењем „од памтивека, одувек” и фразеолошке јединице са значењем „одувек, заувек”.

Фразеолошке јединице са значењем „никад” ауторка групише у два структурно-семантичка модела, која условно означава као: а) „календарски” модел са синтагматском структуром (*на свето Јурјево, на Ђурин петак* и сл.) и б) „парадоксни” модел, који обухвата алогичне фразеологизме с реченичном структуром (*кад на врби роди грожђе* и сл.), за које се са синхроног аспекта не може утврдити реална и логична веза међу појмовима. У средишту ауторкиног интересовања су „календарски” фразеологизми који на структурном плану репродукују црквено/народно име празника: *на куково лето, на куковдан (о кукову дне), на коњски велигдан, о шкрипову дне, на Ђурин петак, на свето Јурјево*. Према овим фразеологизмима, као деривати основног модела када је већ било развијено значење „никад”, образоване су фразеолошке јединице с прозирном унутрашњом структуром – *на свето Нигдарјево, на свето Никад, на светог Живка*. Ауторка разматра претпоставку да се српски „календарски” фразеологизми са значењем „никад” могу повезати с празницима према којима се у народном календару одређује почетак новог пролећног циклуса (= нове године), односно новог летњег периода (летњег полугођа и новог лета = нове године), и покушава да да одговор за сваку од фразеолошких јединица.

Перцепција света или остаци некадашње перцепције очитују се у језику као језички елементи неког мита или митолошке приче.

У групи фразеолошких јединица са значењем „одавно, од давнина” средишње место заузима фразеологизам са компонентом историјске личности Кулин бан (*од Кулина бана, кад је Куљен по свијету ходио, Од Кулина бана и добријех дана*). Кулинова личност у овим фразеологизмима појављује се као историјска, али и као митолошка категорија. Тако, на пример, фразеологизам са компонентом Кулин бан *кад је Куљен по свијету ходио* образован је као варијанта старог и општег модела *кад је бог по земљи ходио*, у којем, према Чајкановићу, свакако треба гледати нашег старог паганског бога даваоца. „То би значило да у дубровачком фразеологизму Куљен алтернира са старим божанством према којем се одмерава време, а да је заиста доба обиља и плодности, златно доба (које су дочаравале класичне комедије и фарсе), показује нимало случајна експанзија (од Кулина бана) и *добријех дана*” (79–80).

Значење „веома давно”, „од давнина” имају изрази у којима се као временски оријентир јавља неки појединачни догађај смештен у далеку цивилизацијску прошлост или на сам њен почетак, а да то време не одговара правом историјском времену догађања, уп. *Би то још прије Томине куге* (Даничић, Посл.),

Тја то још прије Томине куће (В. Арсенијевић, Грађа за РСАНУ), *Наше село – од бирземана, прије Косова још имало своју земљу и своју праву* (Кочић, СКГл 23, 325, РСАНУ). У саставу ових израза појединачан догађај, који се појављује као временски оријентир, мора по нечему обележити своје време. То су догађаји које због размера и интензитета у испољавању називамо катаклизмама. Такви догађаји су у појединим срединама постајали погодан материјал за митску обраду, управо због човекове немогућности да објасни узроке њихове појаве или из немоћи да их савлада. „Најраспрострањенији је, готово општецивилизацијски, модел у којем се време одмерава према митском потопу” (86).

Људско поимање времена као перцепције засноване на колективном искуству одражава се и у фразеологизмима са значењем времена које тече од искона (*од света и века, од како је света и века*), као и времена у трајању којем је крај ипак изванредан, где препознајемо идеју ограниченог космичког времена, прихваћену у есхатолошкој хришћанској религији (*откад је света и века, док је света и века, док је сунца и док је мјесеца, докле тече сунца и мјесеца*), али у тако далекој будућности која превазилази људско поимање и изједначаје се с појмом времена бесконачног.

У четвртог поглављу – О демонима – анализирају се фразеологизми у којима је изражена човекова потреба да пронађе узрок сваког зла (болести, несреће и сл.). У фразеологизмима са лексемом *ветар* као што су *бити пун ветра, имати дивљи* (луди) *ветар у глави, сваки га ветар носи и ветар га носи* (као сламку), ауторка примећује да се узрок постојања некакве демонске силе перципира као објективизација неког зла, где снага ветра одражава митолошку представу демонске силе. Ауторка у овом поглављу разматра бројне фразеологизме, међу којима и фразеологизме с Маром, чије порекло налази у пролећном свадбеном ритуалу, затим говори о фразеологизмима са компонентом митолошког бића змијске природе и о фразеологизмима чији демонолошки карактер значења не указује на њен змијски карактер, него се тек дубљом семантичком анализом и упоређењем с другим словенским материјалом утврђује значење митолошког бића (нпр. *тије као дуга*).

Са доласком и примањем хришћанства човеку су предочена нова знања о животу и свету, али и нове религијске форме, у којима су се учврстили нови семантички садржаји. Тако у последњем, петом, поглављу – О Богу и о човеку – ауторка анализира фразеологизме у чијим је значењима релевантан однос човека и Бога, а као средишња, најважнија, питања истичу се етичке категорије добра и зла. Највише етичке категорије припадају сфери идеалног, која је у власти Бога, а налази се у пространству у којем делују божански (или космички) закони. Ово показују фразеологизми који садрже концепт Бога заштитника и праведног судије (*бити у божјој руци* (*божјим рукама*), *божја* (*небеска*) *капа, видећеш ти свога бога, отићи* и сл. *богу на истину, послати* (*кога*) *богу на истину* и сл.), концепт страха (*бојати се*, односно *бежати као од живе ватре, бојати се* (*кога, чега*) *као грома*), лепоте и доброте (*леп* *као слика* (*као прилика, као упис*),

леп као сан, добар као добар дан у години, добар као хлеб), ружном (*бледа као смрт, ружан као лопов*) итд.

Богатством грађе и исцрпношћу анализе, књига *Фразеологија и национална култура* ауторке Драгане Мршевић-Радовић показује узајамност језика и националне културе, коју најбоље илуструју фразеологизми као језички садржаоци материјалне и духовне културе народа. Анализом фразеологизама ауторка је указала на дубоку архаичност њихових базних мотивација, на чију су се основу таложила нова сазнања и искустава стицана кроз историју људског рода. Нови културни слојеви проузроковали су настајање синкретичких значења, адаптираних и сачуваних у фразеологији српског језика.